

تاریخ طنز و شوخ طبعی در ایران و جهان اسلامی

فرهنگ لغات عامیانه و معاصر

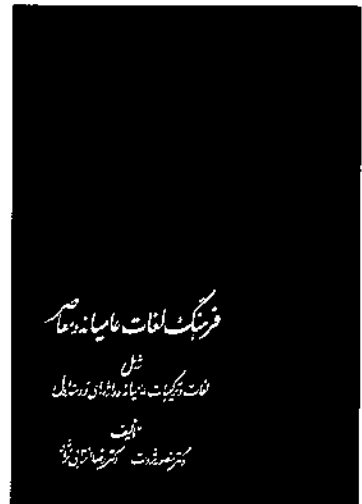
کلاسیک، گاهی نظری هم بر ترکیبات و لغات فارسی متأخر کتابی و رسمی و گفتاری و عاقله داشته‌اند، گرچه همچنان بیشترین عنایت معطوف بر واژگان متون کلاسیک بوده است.

به تازگی ویرایش دوم «فرهنگ لغات عامیانه و معاصر» تألیف دکتر منصور ثروت و دکتر رضا انزابی نژاد انتشار یافته که برای پژوهشگران و دانشجویان زبان و ادب فارسی و علاقه‌مندان به جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی بسیار سودمند است. فرهنگ حاضر نتیجه چندین سال پژوهش مؤلفان است و در سال ۱۳۶۲ برای نخستین بار چاپ شد و اکنون، ۱۷۸۵ مدخل جدید بدان افزوده شده است و حداقل به یکصد مدخل قدیم معانی تازه‌ای افزوده شده است.

در زمینه توجه به لغات و ترکیبات عامیانه در زبان فارسی، سید محمدعلی جمالزاده پیشکسوت است و سالها پیش با انتشار فرهنگ عامیانه تلاش کرد تا لغات و ترکیبات جدید فارسی و عامیانه را وارد فرهنگ فارسی کرده و آنها را از نابودی و فراموشی نجات دهد. پس از فرهنگ عامیانه جمالزاده آثار دیگری چون فرهنگ عوام امیرقلی امینی، فرهنگ یوسف رحمتی، کتاب کوچه احمد شاملو، فرهنگ فارسی امروز (تألیف صدری افشار، نسترن و تسرین حکمی) و فرهنگ جبهه سید مهدی فهیمی انتشار یافته است که «فرهنگ لغات عامیانه و معاصر» با بهره‌مندی از آثار گذشته و با عنایت به ادبیات داستانی جدید تدوین شده است.

مؤلفان این فرهنگ، بیش از ۱۸۰۰۰ صفحه مطلب از داستان پردازان معاصر را بررسی کرده‌اند زیرا اعتقاد داشته‌اند که بیشترین استفاده از زبان عامیانه و محاوره و بومی در این نوع ادبی حضور دارد و در عین حال از حیث سندیت ارزش والاتری را نیز داراست. به هر حال این فرهنگ بسرعت جای خود را در میان علاقه‌مندان زبان پارسی، پیوسته ادبیات معاصر ایران پیدا خواهد کرد. فهرست منابعی که مؤلفان در ابتدای کتاب نوشته‌اند نشان می‌دهد که از بیشتر آثار مهم ادبیات داستانی معاصر استفاده شده ولی از آثار برخی از نویسندگانی که زبان عامیانه را فراوان بکار برده‌اند (مانند امیرحسین چهل تن) اثری دیده نمی‌شود.

سعی مؤلفان در تألیف این اثر ارزشمند مشکور باد. □

- دکتر منصور ثروت، دکتر رضا انزابی نژاد
- چاپ اول (ویرایش دوم) ۱۳۷۷
- انتشارات سخن

تلاشی که در سالهای اخیر در جهت تألیف و تدوین دانشنامه‌ها، فرهنگ‌ها و آثار مرجع در حوزه ادبیات صورت گرفته است. تلاشی است ارزشمند و درخور تقدیر. فرهنگ‌نویسی در زبان فارسی سابقه‌ای بس دیرینه دارد. ابن ندیم، تاریخ‌نگار و زندگینامه‌نویس بغدادی، در الفهرست قدیم‌ترین واژه‌نامه را کتاب لغت ابوعلی بن علی بن داوود الجراح، از بزرگان اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری، معرفی می‌کند، ولی از مطالب این کتاب و شیوه کار مؤلف و زمان تألیف آن اطلاعی در دست نیست. باید گفت که لغت فرس اسدی طوسی کهن‌ترین لغت‌نامه فارسی برجای مانده است و از آن زمان تاکنون، فرهنگ‌های فارسی بسیاری در ایران شبه قاره و آسیای صغیر تألیف شده است. فرهنگ‌های فارسی موجود را به اعتباری می‌توان بز دو دسته تقسیم کرد: فرهنگ‌هایی که از حیث زمان تألیف و تدوین، پیش از قرن چهاردهم هجری قمری تألیف یافته‌اند و بیشتر لغات و ترکیبات آنها ناظر است بر متون کلاسیک، و فرهنگ‌هایی که از جهت تدوین مربوط به قرن اخیر هستند که ضمن شمول بر واژگان متون

طنز را بالاترین درجه نقد ادبی می‌دانند و در تاریخ فرهنگ مکتوب ایران جایگاهی ویژه دارد. ظرفیت زبان طنز... و دیگر شاخه‌های شوخ طبعی، در بیان ایهام‌آمیز مسایل و ابتلائات بشری، خصوصاً در زمانه‌ی اختناق و فشار، آن را به یکی از اثرگذارترین انواع ادبی مبدل ساخته است و فرهنگ شفاهی هیچ قوم و ملتی این چنین آمیخته با ظرافت طنز و شوخ طبعی نیست. با این وجود، متأسفانه کمتر تحقیقی در زمینه تاریخ طنز و طنزپردازی و شوخ طبعی انجام شده‌است، آنچنانکه علی‌رغم نقش جدی طنز در حیات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ما، همچنان طنز، شوخی پنداشته شده و از سوی پژوهشگران ادبی، به عنوان یک نوع ادبی مهم، بررسی دقیق انجام نگرفته است.

در این میان کتاب «تاریخ طنز و شوخ طبعی در ایران و جهان اسلام» نوشته دکتر علی اصغر حلبی که به تازگی انتشار یافته است، تلاشی ارزشمند برای جوابگویی به نیاز پژوهشگران و علاقه‌مندان مباحث نظری و تاریخی طنز است که در نوع خود کم نظیر است. این کتاب که یازده فصل دارد در حقیقت ادامه‌ی

◀ خواننده با مطالعه کتاب حاضر می تواند علاوه بر آشنایی با وضعیت شوخ طبعی در بخش مهمی از تاریخ ایران، نگاهی تاریخی نیز به سیر حرکت ادبیات و طنز در دورانهای مذکور داشته باشد و از آینه تاریخ به نگاه حرکت طنز بنشیند و در ضمن با بخش مهمی از تاریخ ایران نیز آشنا شود.

◀ این بررسی تاریخی، سیر ادبیات ایران از قرن اول هجری تا دوران عبید زاکانی است. چون پیش از آن تاریخ، منبعی در دست نیست، اگرچه شواهد نشان می دهد که طنز و شوخ طبعی در روزگار پیش از اسلام نیز در ایران جایگاهی درخور داشته است.

کتاب «مقدمه ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران» است که دوبار در سالهای ۱۳۶۴ و ۱۳۶۶ به چاپ رسیده است. پنج بخش اول کتاب در حقیقت تکمیل شده کتاب «مقدمه ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران» است که فصل اول به هزل و معنای لغوی و اصطلاحی آن اختصاص دارد. در بخش دوم نویسنده به بررسی هجو و مفهوم آن می پردازد و در فصل سوم، علل گرایش به طنز و شوخ طبعی بررسی می شود. شیوه های رایج در طنز و شوخ طبعی و بحثی در ماهیت خنده عنوان فصل بعدی کتاب است که در آن نویسنده ابتدا به جست و جوی مفهوم خنده به عنوان هدف هجو و هزل پرداخته و در این میان از نظرات روانشناسان و فلاسفه سود جسته و سپس به موشکافی قالب ها و شیوه هایی که هزل و هجوگوییان برای این کار بر می گزینند اشاره می کند. واژگان طنز و شوخ طبعی به عنوان فصل پنجم کتاب است که در آن واژه هایی که برای بیان مفاهیم طنزآمیز و هجو و هزل و غیره از آنها استفاده می شده و می شود به ترتیب الفبایی آمده و تا حد مقدور معادل های انگلیسی آنها نیز ذکر شده است. بخش ششم تا یازدهم کتاب به بررسی سیر تاریخ طنز و شوخ طبعی در ایران اختصاص دارد که نویسنده، وعده ای آن را در کتاب «مقدمه ای بر طنز و شوخ طبعی در ایران» داده بود.

این بررسی تاریخی، سیر ادبیات ایران از قرن اول هجری تا دوران عبید زاکانی است. چون پیش از آن تاریخ، منبعی در دست نیست، اگرچه شواهد نشان می دهد که طنز و شوخ طبعی در روزگار پیش از اسلام نیز در ایران جایگاهی درخور داشته است. از آنجا که ریشه ادبیات شوخ طبعانه، در کردار شوخی آمیز و شخصیت های شوخ قرار داشته که نخستین ظهور آن در عراق و در آغاز سده دوم هجری بوده است، نویسنده ابتدا به معرفی دلچک ها و شوخ طبعان و گروه های گوناگون آنها می پردازد. آنگاه شبه هجوگوییان و شوخ طبعان نیمه تاریخی (افسانه ای) را معرفی می کند. سپس از دوران حکومت خلفای راشدین، به بررسی تاریخ طنز و شوخ طبعی در جهان اسلام و ایران می پردازد و این بررسی را به دوران اموی، عباسیان، طاهریان و... می کشاند و آنگاه به خوارزمشاهیان

می رسد و با تحلیل طنز در اشعار شاعر بزرگ قرن هشتم حافظ شیرازی سخن را به پایان می رساند. نویسنده برای معرفی وضعیت شوخ طبعی در دوره های مختلف تاریخی و نیز چهره های سرشناس شوخ طبع در دوره های مذکور، ابتدا نقبی به تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هر دوره می زند و به بیان وقایع مهم سیاسی و رویدادهای تاریخی آن دوران می نشیند. سپس در کنار بررسی اوضاع فرهنگی و ادبی هر دوره، به کنکاش نقش طنز، هجو و هزل و نیز نقش شوخ طبعان می پردازد و با ذکر زندگینامه طنز پردازان، هزلان یا هاجیان هر دوره به صورت مستقل، نمونه هایی از آثار آنها را نیز می آورد و در این میان به کنکاش پیرامون طنز در آثار ماندگار تاریخ ادبیات ایران در دوره های فوق (شاهنامه فردوسی، ویس و رامین اسعدگرگانی، کلیله و دمنه و...) نیز می نشیند.

بنابراین خواننده با مطالعه کتاب می تواند علاوه بر آشنایی با وضعیت شوخ طبعی در بخش مهمی از تاریخ ایران، نگاهی تاریخی نیز به سیر حرکت ادبیات و طنز در دورانهای مذکور داشته باشد و از آینه تاریخ به نگاه حرکت طنز بنشیند و در ضمن با بخش مهمی از تاریخ کشورمان نیز آشنا شود. نقل رویدادهای تلخ و شیرین تاریخ ایران با قلمی شیوا و بدور از تکلف و تحلیل تاریخی سیر طنز و ارتباط آن با ارباب قدرت (که گاه خود طنزی عمیق تر از آثار و اشعار طنزآمیز است) و گزینش دقیق آثار ماندگار طنز در تاریخ ایران به همراه معرفی طنزپردازان دست به دست هم داده اند و کتاب را علاوه بر منبعی ارزشمند برای اهل تحقیق، به مجموعه ای دلنشین و خواندنی بدل ساخته که علاوه بر علاقمندان به مباحث ادبی و طنز، دوستداران تاریخ را نیز اقناع کند. منابع ارزشمندی که در قالب کتابشناسی یا جز آن، در متن و حاشیه کتاب و در پایان زندگینامه طنزپردازان بدانها اشاره شده، خود مجموعه ای را برای اهل تحقیق فراهم می آورد که در صورت نیاز از آنها سود جویند.

همچنین، همان گونه که نویسنده در مقدمه بدان اشاره کرده است، این کتاب به ذکر یاد و آثار مشهورترین و بزرگترین طنزپردازان، از آغاز دوره اسلامی تا روزگار عبید زاکانی بسنده می کند و مدعی نیست که یاد و نام

تمامی شوخ طبعان و طنزپردازان را در مقاطع تاریخی فوق در خود دارد، که البته این امر، با توجه به محدودیت منابع و دلایل دیگر، ناممکن است. نویسنده کتاب در مقدمه ضمن ارائه تعریفی دقیق و جامع از طنز، به بررسی وجوه افتراق آن با هجو پرداخته است که مکمل تعریفی است که از طنز در کتاب «مقدمه ای بر طنز و شوخ طبعی» آمده است.

ایشان طنز را نوعی از ایهام می خواند که در آن نیز لفظی می آورد که دارای دو معنی نزدیک و دور از ذهن باشد و آن را طوری بکار می برند که شنونده از معنی نزدیک آن به معنای دور منتقل شود. البته فرق ایهام و طنز آن است که اولاً در طنز مقصود معنی تمام کتاب یا قصه یا شعر است نه یک یا دو لفظ تنها.

ثانیاً در طنز معمولاً برخلاف ایهام، جنبه انتقادی یا خنده دار بودن لحاظ می شود، هر چند به ظاهر نمایان نباشد. همچنین در زمینه وجه تمایز طنز با هجو می نویسد: «طنز در حالیکه غالباً با استهزای بسیار و کنایه های بی شمار همراه است و اغلب از هجا مؤثرتر است، اما صراحت تعبیرات و مفاهیم هجو را ندارد.»

اگرچه در کتاب، نویسنده ی دانش پژوه، گاه خود نیز این «تمایز بخشی» را کاملاً رعایت نکرده اند، آنجا که می گویند: «وسیله مؤثر و مرسوم هجوگوییان که از واکنش شدید هجو شدگان نیز می تواند تا حدود زیادی جلوگیری کند، طعنه یا طنز است این نوع هجو اگرچه در ادب تازی و پارسی نیز بسیار یافت می شود، شاید بتوان گفت مظاهر برجسته آن در نوشته های غربی است.» که در این جا، طنز یا طعنه را زیر مجموعه هجو دانسته اند، با این که طنز، مقوله ای جداگانه است. در مجموع، تلاش ارزشمند دکتر علی اصغر حلبی در زدودن زنگار از چهره طنز در تاریخ ادبیات کشورمان درخور ارج است. تسلط ایشان بر منابع انگلیسی و عربی بر غنای منابع کتاب افزوده و «تاریخ طنز و شوخ طبعی» را که حاصل بیست سال تلاش نویسنده است به کتابی مبدل ساخته که در نوع خود در ادبیات فارسی جزو کامل ترین کتاب تحقیق طنز (خصوصاً در زمینه تاریخی) است و مطالعه آن به دانش پژوهان توصیه می شود. □